

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GIPONIMIK MUNOSABATLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI (SIFAT SO'Z TURKUMI MISOLIDA)

Shoxida Baxramovna Dushanova
shahidadusjanova@gmail.com
ORCID: 0009-0006-2908-836X
Mamun Universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida sifat so'z turkumi doirasida kuzatiladigan giponimik munosabatlarning pragmatik xususiyatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Hamda, jarayonida sifatlarning giperonim-giponim munosabatlari nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va kontekst omillariga bog'liq holda qanday semantik-pragmatik yuklama kasb etishi aniqlanadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi sifat birliklarining nutqda aniqlik, baholash, ekspressivlik hamda subyektiv munosabatni ifodalashdagi o'rni misollar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: giponimiya, giperonim, pragmatik ma'no, sifat so'z turkumi, semantik munosabat, qiyosiy tilshunoslik, baholovchi leksika

PRAGMATIC FEATURES OF HYPONYMIC RELATIONS IN ENGLISH AND UZBEK

Shokhida Bakhramovna Dushanova
shahidadusjanova@gmail.com
ORCID: 0009-0006-2908-836X
Mamun University

Abstract: This article provides a comparative-typological analysis of the pragmatic features of hyponymic relations observed within the category of adjectives in English and Uzbek. The study examines how hypernym-hyponym relations among adjectives acquire semantic and pragmatic significance depending on speech situations, communicative intentions, and contextual factors. Through illustrative examples, the role of adjectival units in expressing precision, evaluation, expressiveness, and subjective attitude in speech in both English and Uzbek is highlighted.

Keywords: hyponymy, hypernym, pragmatic meaning, adjectives, semantic relations, comparative linguistics, evaluative lexis

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda leksik-semantik munosabatlarni pragmatik nuqtayi nazardan o'rganish masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, til

birliklarining faqat lugʻaviy maʼnosi emas, balki ularning nutqiy vaziyatda qanday kommunikativ vazifani bajarishi, baholovchi va ekspressiv maʼno yuklashi ham ilmiy tadqiqot markaziga aylanmoqda. Shu jihatdan giponimik munosabatlar til tizimining muhim semantik mexanizmlaridan biri sifatida alohida eʼtiborga loyiqdir.

Giponimiya hodisasi, yaʼni umumiy tushuncha (giperonim) va unga boʻysunuvchi xususiy tushunchalar (giponimlar) oʻrtasidagi munosabat, ayniqsa sifat soʻz turkumida yaqqol namoyon boʻladi. Sifatlar orqali predmet va hodisalarning belgi-xususiyatlari, ularning darajasi, bahosi hamda subyektiv munosabat ifodalanadi. Ingliz va oʻzbek tillarida sifatning giponimik tizimi nafaqat semantik farqlarni, balki nutqiy muhitda yuzaga keladigan pragmatik tafovutlarni ham aks ettiradi.

Bugungi globallashuv sharoitida tillararo qiyosiy tadqiqotlar muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ingliz va oʻzbek tillarida sifatning giponimik munosabatlarini pragmatik jihatdan qiyoslash orqali har ikki tilga xos boʻlgan milliy-madaniy tafakkur, baholash mezonlari hamda kommunikativ strategiyalarni aniqlash mumkin. Ayniqsa, bir giperonim doirasida tanlangan giponimning nutqiy vaziyatga mosligi, muallif yoki soʻzlovchining kommunikativ niyatini aniqlashda muhim omil boʻlib xizmat qiladi.

Giponimiya leksik-semantik tizimda “umumiylik-xususiylik” munosabatini ifodalovchi semantik aloqadir: giperonim (yuqori darajadagi umumiy belgi) va giponim (shu belgi doirasidagi torroq, aniqlashtirilgan belgi) birliklar oʻrtasida ierarxik bogʻlanish yuzaga keladi. Sifat soʻz turkumida bu hodisa ayniqsa faol koʻrinadi, chunki sifatlar predmet/hodisaning belgi darajasi, bahosi, subyektiv munosabat va ekspressiv boʻyoqni bir vaqtning oʻzida ifodalaydi. Demak, sifatlar giponimiyasi faqat “maʼno darajalari” bilan cheklanmay, nutqiy vaziyatga koʻra pragmatik funktsiya ham kasb etadi.

Filologik tahlilda sifat giponimiyasi quyidagi kesimlarda ochiladi:

- Semantik qatlam: belgi maʼnosining umumiy-xususiy ierarxiyasi.
- Pragmatik qatlam: gapiruvchi niyati (illokutsiya), baholash, taʼsir (perlokutsiya).
- Madaniy-konnotativ qatlam: milliy tafakkur, ijtimoiy meʼyorlar, odob-axloq normalari.
- Stilistik qatlam: registr (rasmiy/norasmiy), ekspressivlik, badiiylilik.

Tahlil mezonlari va usuliy yondashuv: mazkur boʻlimda qiyosiy filologik tahlil quyidagi mezonlar asosida olib borildi: Giperonim va giponim zanjirini aniqlash, giponim tanlovining kontekstga mosligi (situativlik), tanlovning pragmatik vazifasi (aniqlashtirish, yumshatish, kuchaytirish, baholash), konnotativ boʻyoq (ijobiy/salbiy/neytral), tarjimaviy ekvivalentlik: toʻliq mos, qisman mos, mos emas holatlar.

“Ijobiy baholash” maydonida giponimiya va pragmatika. good (giperonim) → excellent, great, wonderful, splendid, superb, decent, fine (giponimlar):

- *This is a good result.* Bu gapda *good* neytral, umumiy baho beradi.

- *This is an excellent result.* *excellent* tanlovi “oddiy maqtov”dan ko‘ra kuchliroq illokutsiyani bildiradi; nutqda ta’sirchanlik (perlokutsiya) oshadi.

- *It’s a decent apartment.* *decent* giponimi “me’yordagi ijobiylik”ni bildiradi: maqtovni cheklaydi, ortiqcha idealizatsiyani yo‘q qiladi.

Ingliz tilida giponim tanlash orqali so‘zlovchi “bahoni kalibrlaydi”: haddan tashqari maqtashdan qochish (*decent/fine*), yuqori daraja ta’siri (*excellent/superb*), samimiy hayrat (*wonderful*).

Tarjimada uchraydigan asosiy holatlar:

Torayish: giperonim giponimga aylantirib yuboriladi: *good* → *a’lo* (har doim ham mos emas: maqtov darajasi ortib ketadi);

Kengayish: giponim giperonim bilan beriladi: *splendid/superb* → *yaxshi* (ekspressivlik yo‘qoladi);

Pragmatik nomuvofiqlik: salbiy tanqid yumshoq shakldan keskin shaklga o‘tib ketadi yoki aksincha: *disappointing* → *yomon* (keskinlashadi), *terrible* → *unchalik yaxshi emas* (yumshab ketadi)

Amaliy qoida: sifat giponimlari tarjimasida “daraja + konnotatsiya + registr + vaziyat” to‘rtligi birgalikda hisobga olinishi kerak.

Filologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillarida sifatlar giponimiyasi: semantik ierarxiyani tashkil etish bilan birga, nutqda baholashni aniqlashtirish, ta’sirni kuchaytirish, yumshatish, registrni belgilash kabi pragmatik vazifalarni bajaradi; madaniy-konnotativ omillar sababli giponimlar har doim ham to‘liq ekvivalent topmaydi; tarjima jarayonida giponim darajasini noto‘g‘ri tanlash baholovchi ma’no va kommunikativ niyatni buzishi mumkin.

Muhokama

Mazkur tadqiqot doirasida ingliz va o‘zbek tillarida sifatlar tizimida giponimik mun (*giperonim-giponim*) munosabatlarning pragmatik xususiyatlari qiyosiy-filologik yondashuv asosida ko‘rib chiqildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, sifatning giponimik qatlamlashuvi nafaqat leksik-semantik ierarxiyani tartiblaydi, balki nutqiy vaziyatda so‘zlovchi (muallif)ning kommunikativ niyati, baholash strategiyasi, odoblilik me’yorlari hamda milliy-madaniy tasavvurlarini “kodlaydigan” pragmatik mexanizm sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan muhokama bo‘limida tadqiqot natijalarining interpretatsiyasi, ularning nazariy-amaliy ahamiyati hamda qiyosiy tahlildan kelib chiqadigan muhim xulosaviy yo‘nalishlar asoslanadi.

Tahlil jarayonida aniqlanganki, ingliz va o‘zbek tillarida sifatning giponimik tanlovi ko‘pincha baholashning “darajasi”ni sozlash (kalibrlash) vazifasini bajaradi. Masalan, ingliz tilida *good* giperonimi doirasida *fine/decent* kabi giponimlar bahoni me’yoriy, ehtiyotkor shaklda bildirsa, *excellent/superb* kabi giponimlar yuqori darajadagi maqtov va e’tirofni ifodalaydi. O‘zbek tilida ham yaxshi atrofida

durust/munosib kabi birliklar odobli va rasmiyroq, "me'yoriy ijobiy" bahoni bersa, a'lo/zo'r/qoyilmaqom kabi giponimlar kuchli ekspressivlik va samimiy hayrat semasini kuchaytiradi. Demak, giponim tanlash orqali so'zlovchi nutqida aniqlik + baholovchilik + ekspressivlik nisbatini boshqaradi.

Bu holat pragmatik nuqtai nazardan shuni anglatadiki: giponimiya semantik ierarxiya bo'lishi bilan birga, nutqda "ta'sir darajasi"ni belgilaydigan vositaga aylanadi. Aynan shu jihat pragmalingsvistik talqin uchun muhim: baho bildiruvchi sifatlardagi giponim tanlov nutqning perlokutiv natijasiga (tinglovchi reaksiya ehtimoliga) ta'sir qiladi.

Muhokama jarayonida eng muhim natijalardan biri - salbiy baholash maydonida giponimlarning odoblilik strategiyalari bilan uzviy bog'liqligidir. Ingliz tilida bad giperonimi o'rniga disappointing/unsatisfactory kabi giponimlar tanqidni yumshatib, muomala madaniyati va kasbiy etiket talablariga mos nutqni ta'minlaydi. O'zbek tilida ham bevosita yomon bahosi ko'pincha ijtimoiy-axloqiy me'yorlar sababli yumshatiladi: ko'ngildagidek emas, unchalik yaxshi emas, talabga javob bermaydi kabi evfemistik giponimlar tanqidni "hamkorlikka chaqiruvchi" shaklda ifodalash imkonini beradi.

Bu farqlash shuni ko'rsatadiki, giponimik munosabatlar baholashning semantik darajasidan tashqari, nutqning muloqot etikasini ham shakllantiradi. Ayniqsa, ta'lim, xizmat ko'rsatish, akademik muhit kabi institucional kontekstlarda giponimlarning yumshatuvchi variantlari tez-tez uchraydi. Demak, giponimiya odobli muloqot strategiyasida pragmatik resurs sifatida ishlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida sifat giponimlari nutq registrini (rasmiy/norasmiy) belgilashda ham muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilida satisfactory/adequate/commendable kabi sifatlar ko'proq rasmiy yozma nutqqa xos; awesome/cool esa og'zaki va norasmiy muhitda keng qo'llanadi. O'zbek tilida qoniqarli/ma'qul/ijobiy kabi birliklar rasmiy-hujjat, ilmiy uslubda ustun bo'lsa, zo'r/gap yo'q/ajoyib kabi birliklar norasmiy muloqotning ekspressiv qatlamini tashkil etadi. Bu farqning pragmatik talqini shundan iboratki, so'zlovchi giponim tanlash orqali nafaqat ma'no aniqligini, balki ijtimoiy masofani (rasmiylik darajasi), nutq uslubini va auditoriyaga mos kommunikativ pozitsiyasini ham belgilaydi. Ya'ni giponimiya - registrni "kodlovchi" indikator.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, giponimik tizimlar o'rtasidagi farqlar ko'pincha milliy-madaniy konnotatsiya bilan bog'liq bo'ladi. O'zbek tilidagi qoyilmaqom, gap yo'q kabi birliklar baholashning yuqori darajasini bildirsa-da, ularda milliy og'zaki nutqqa xos ekspressivlik, muomala uslubi, intonatsion kayfiyat "yashirin" tarzda mavjud. Ingliz tilida esa superb/outstanding orqali yuqori baho beriladi, ammo o'zbekchadagi "milliy ohang"ning to'liq aks etmasligi mumkin. Aksincha, ingliz tilidagi awesome kabi birliklar zamonaviy og'zaki nutqning trend

elementi bo'lib, o'zbek tiliga zo'r deb berilganda ma'no darajasi o'xshash bo'lsa-da, ishlatilish chastotasi va stilistik "moda" qatlamidagi farqlar saqlanib qoladi.

Shu sababli, tadqiqot giponimlar o'rtasida doimo "to'liq ekvivalent" bo'lishi shart emasligini, ko'pincha pragmatik ekvivalentlik (vaziyatga moslik) ustun turishini ko'rsatadi. Bu tarjimashunoslik va qiyosiy semantika uchun asosiy metodik mezonlardan biridir.

Muhokama qilinadigan masalalardan yana biri - tarjimada giponim darajasining siljishi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, sifat giponimlari tarjimasida ikki tipik holat kuzatiladi:

Kuchayish (intensifikatsiya): masalan, inglizcha goodni a'lo deb berish natijasida baho darajasi ortib ketishi mumkin.

Yumshash (attenuation): inglizcha terribleni unchalik yaxshi emas tarzida berish salbiy bahoni keskinlikdan mahrum qiladi.

Bu holatlarda faqat leksik moslik emas, balki nutqiy vaziyat (kim kimga gapiryapti?), ijtimoiy masofa, muallif niyati, matn janri (badiiy, publitsistik, ilmiy, og'zaki) ham hisobga olinishi lozim. Aks holda tarjima natijasida ma'no "to'g'ri" bo'lsa ham, pragmatik ta'sir (tinglovchi/kitobxonga ta'sir) buziladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillarida sifatlar misolida giponimik munosabatlar pragmatik nuqtai nazardan ko'p qatlamli hodisa bo'lib, u baholash darajasini belgilash, muloqot etikasi (odoblilik), registr tanlovi, milliy-madaniy konnotatsiya hamda tarjimada pragmatik moslikni ta'minlash kabi funksiyalarni bajaradi. Tadqiqot giponim tanlovini faqat semantik ierarxiya sifatida emas, balki nutqiy ta'sir va kommunikativ strategiyaning markaziy elementi sifatida ko'rish zarurligini asoslaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев А. Н. Лексическая семантика и прагматика слова. - Ташкент : ФАН, 2015. - 186 с.
2. Cruse D. A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. - 3rd ed. - Oxford: Oxford University Press, 2011. - 512 p.
3. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. - Cambridge : Cambridge University Press, 2015. - 376 p.
4. Nurmonov A. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. - Toshkent : Akademnashr, 2018. - 280 b.
5. Palmer F. R. Semantics. - 2nd ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 1996. - 178 p.
6. Saidova M. S. Semantik munosabatlar va ularning nutqdagi ifodasi // O'zbek tili va adabiyoti. - 2020. - № 4. - B. 45-52.

7. Yule G. Pragmatics. - Oxford: Oxford University Press, 1996. - 150 p.
8. Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi. - Toshkent : O'qituvchi, 2012. - 220 b.